

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн.

№ 22 (15847) ◆

1997 чылдын

февраль 22, суббота

◆ Ат салган шагы 22.40 ± Садап ортээ 1000 рубль.

ДААРТА — АДА - ЧУРТ КАМГАЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ ХУНУ

Ада-чурт камгалакчыларының хуну — февраль 23 дүрүм сугаар бүтү улустун байырлап болур. Чүге дээрге, ада-да, не-да кишини чуртуу сабыр чоруту тургузарынча болган курневи салим-солунга кирип турар улугчузу кончут улуг. Ада-чурт деп ымктык сестер төрөө чегин камгалакчыларга эргин, чоок болуп, дайынчыларга дилчи чорукту, күштү кезээде берип келген. Чуртту оллар, кыстары ада-чурт камгалакчы дээш амы-тынны харам чока ортүп чорамы ону херепсел турар. Оларның маалыры чоруу төөгүге кеээде артар. Амы үеде шериг албаны арттири тургаларын авалады, ачалары бусуеде оолдарына челин, укуражым, ада-чурт камгалакчыга хүлээлестин күсүлүп турары дээш оларынга чорғаарламасын аргажм чок.

Оон-биле катая бо байырлал дайынчы болган чепсекти куштерини, армияның болган флотун хоочуннарынның профессионал байырлап болуп берген. Даарта Төрөөн чурт камгалакчы дээш амы-тынны берген маалырының амы-тынны монтежерине-биле туткап тураскалдары чечек салышчыны, авалар, кыргыч-авалар, душтук кыстар, ууртлар боттарының чоок эр кижилеринге белекти соннаарлар.

Байырлал бүдүүнде Забайкальенин кызыгаар округуну (ЗабКО) Кымылда турары шериг кезээге барып, мында дайынчыларын байырлалга канчаар белектенип турарын база амыдырал-чуртталга-биле таныжып көөр сорулганы четтивис. Шериг кезээни комендантти ораакчымы Н. И. Гончаров бишти уткуп хүлээп алаш, өөредилге төвүнү чачалыгынын шериг кижизидилге талазы-биле ораакчымы, улуг лейтенант Олег Львович Валовту кадып берди.

Бо шериг кезээ кызыгаар отрядына хамаарып болганда, мында дайынчыларны политикти-даа, спорту-даа белектенип кончүп шыгыны, белек дөңгөңе чорууп турары алаш, Олег Львович-биле өөредилге төвүнү дайынчыларын амыдыралы-биле таныжар дээш үнүп кээривиски, гарнизон иштинде дайынчыларын белектелери чоруп турду. Шериг шериг-ле болгай. Дайынчылар бүтү чепсек херекселни чүктен алган планта манжажып турлар. Бир чамалымы чыскала сургуулуну белектенип эртип турлар. Ол шерге мынды болуп ужурут-даа. Дайынчы белектелге хой күштү болган үени үндүрген тулун, дайынчыга берге таварылгала чик болур. Бо талазы-биле улуг полководу Суворовту сестери башка кирди: «Өөредилге берге болган тулун, дайынчы чик болур».

Өөредилге төвүге барган, оон начальниги майор В. Н. Ягосковский-биле укурашкан. Ада-чурт камгалакчыларының хуну белектел амыдыралы канчаар чорудуп турарын сонугарым.

ДАЙЫНЧЫ АЛДАР

Шериг кезээ — кызыгаар отряды

— Бис бо байырлалга белектел амыдыралы хере-шавыс-биле чорудуп эгелээн бис. Роталарга байырлал укуштур дайынчы хуулуларын белектээш аскан, өөредилге төвүнү бот-тынгыр артисттерини аразынга көрдүлү конкурсуун эртирери база кезектин хоочуннары-биле укуражылга, дайынчы алдар өрөөни сонугарган көөрү, шериг кижизидилге амыдыралы кезек, бөлүк бургуунга чорудары дээш-ле, амыл-ла хой.

— Силерин бо өөредилге төвүнде кадык шериг мергенчилерге өөрдүп турарың, Василий Нарисович?

— Бистер мында кол-кол шериг мергенчилерге өөредил турар бис, февраль эгелде комендант ротанынга моторолдорунун белектээш үндүрүлүс, ам кызыгаар заставанын харылаанын тускай мергенчилдери, инженерлери, ыттар өөредил тускай мергенчилдигер база дайынчы автомашиналарын амы-ынгы маалыры өөредил турарлар бар. Оларны бис колдуунда кызыгаар заставаларына амыдырал соруда-биле өөредил турар бис. Өөредилге сонна олар заставаларга барып албаны уламчыларлар.

— Мында Тывалан шериг хүлээлестин эртирп турар оолдар бардыр...

— Оо, тывалар мында элөөн хой болду ийин. ЗабКОнун чоокта чаа Чита хоорайга эртиргени округту чепсек чок бот-камгалак маргылалааны бисте шериг албаны эртирп турар ийи тыва оолдар Ай-оол Иргит-биле Херек Шажы боттарының кезизинге чемпионнаш, спорт мастеринге кандидат деп атка төлөпкү болганар.

Чуруктарда: шериг кезээнде.

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ

Эргин чачтыс чурттуугарым! Ада-чурт камгалакчыларының хуну — бистин шакти байырламыс. Ол дээрге, баштарың дүктери өскөн олар бистин хоочуннарымыска — амыл дайынчы чылдарының дугайы, амы-тындылар чарылан дайынчы өөрүчү дугайы, Тилеленип олар улуг болгамың дугайы хөгүл-даа, амыл-шүжү байданын да сангап чугааларыңа чыдалааның хуну-дур. Ол амыл кижилерге — олар Төрөөн чуртуу амы болган келер үдөгү солдалары деп чүвени саактырын байырла-дыр.

Бистер болза бистерин кыргыч-ачаларымын болган ачаларымын салгалымы бис, дайынчыларын — тилекчилерин сагын-сеткини болган чачылдары ымктык камгалар база быжыгалар, дайынчы-биле тулушкуннарга мотэнирнин ымктык тураскаалы камгалак кижилер болганымска чоргарлармы ужурут бис.

Бөгүн, кажан бистин армияныс берге байдалга турар үеде, кизи бургуу, шунтуусу бистин күрөңнес болган нитилестине экономика кривисин уламдыккан болгалар дүрген-е шагынар дээш чүктүлдү амылдар ужурут бис.

Тывага реформалары чорудуп, оон тогузунге кажан-даа турбаан үдөенин тургузуп тура, бис камгалакчы күчүзү быжыгаларыңа, амы үенин профессионал, улуг чурттуу армиянын төлөпкү шеригин тургузарыңа боттуу-биле дузалар апаар бис.

Улуг байырлалды бүдүүнде дайын киркичтин хоочуннарга: «Силерге алдар болган хүндү!» деп сестерин, а амылдарыңа: «Силер — бистин тайбын амыдыралыстын идегел болган амалчылар төлөпкү харымы бээр күш силер» деп база катан чугаалар аргалык болгамымы каталтап түр мен.

Байырлал дээр, эргин өнүктөр! Силерге чедиринерини, чагай амыдыралды, кадыкшыды болган аас-кежиин күздөм!

Тыва Республиканын Президентизи,
ЧАЗАК БАШТЫҢЫ И. ООРЖАК.

Февраль 23-те бистин чуртуусу Ада-чурт камгалакчыларының хуну демделээр. Армиянысты болган Шериг-Далай Флотовунду алдарлыг төөгүзү маалыры чоруктар болган тилелестер-биле бүрүктөн. Ада-чурттуу Улуг дайынчы чылдарында бистин Армияныс фашим-биле кадык-берге сегирин амылшыгына Төрөөн чуртуусуну хосталгазы болган хамаарышпас чоруун камгалап ап, делегей сайыралы фашист ажелден алдырып ап, улустарын хосталгалы демселенге улуг дөңгөңөгү көргүссен. Бистин бөгүнү Чепсекти Куштерине чуртуусу идегелди-биле камгалап турар. Бистин дайынчыларыс кезээде маалырың, дилчи чоруктуң үдөгери бооп келген.

Чоннуң социал камгалап амын шериг албанын хоочуннарга, шериг хүлээлестиг херөжөн чонга, ол ышкан республиканын бүтү чонунга бүтү улустун байырлап — Ада-чурт камгалакчыларының хуну таварыштыр ийги байыры чедирп түр. ТР-ниң Чоннуң социал камгалап амымы.

Республиканың Уруглар фондусунда

ООЛДАРЫВЫС — КЕЛИР ҮЕВИС

Эргин чылды Тыва Республиканын Президентизи Попов (№ 1 шк.), ол чүге Ш. Д. Ооржак хоорайны студентилерин чыгыныга Чазак оол уругларын колдалар, оларын «оске орукче» чоруй барбаа-биле бүтү-ле хемчирлерин өөредил көөрүн өөредилге черлериниң удуртучуларына чагын, Чазак оол талазы-биле дузалыкты катар-катан чугаалап турган чүге. Бо талазы-биле чорутуу акылдарын республиканын Иштиги херектер яамызы республиканын шериг комиссарында чылдын чорудуп, бодуну оодурунга бүтү ма-зуннар талазы-биле бү-дүштүт, өөредилгези эки оолдарын чурттуу дээш болган ортукам өөредилге черлерине өөредил чорудуп турар. Эргин чылдын суг болза, бир олукта 5-6 кижи чылдары дүжаап турган болгай.

Россианың Уруглар фондусунун Тывада салбырының амылдыкчылары (даргазы С. М. Ооржак) элөөди оол-дарын (ылангы оол, чартык өскүс) келир үеде салым-чолу дээш сагын салып, оларга моральдык-даа, материалдык-даа дузалыг көргүзүп-биле амыл күтүлдүргөн. Оолдарга школын дооскап алырга чүдү — кадык-бир өөредилге черине кирип алдыр, шериг хүлээлестин эртирери, Чаныс хүнде азы минутта карап чывар ара-зында кылган чачтырылган оларнын чылы үеи «карангы там» апарып болур. Ычангаш оларга шын орукту кагын бузууну хамааты хүлээлестин дээрин Уруглар фондусунун амылдыкчылары билши, хоорай школаларыга эки эки өөредилгени, салгыла-чуртуну өскүс, чартык өскүс, хой уругларын ө-бүлелерде чурттап тавар оолдарын чалаан. Сара Монгушванын амылдыкчылары өрөөл бичин, тар-даа болза, оолдар ие кижилерин чы-чаар сактап салып чорутуп-биле чыгар-сүмезин ширин-ла болза, ала сол-кылдан дагынышкыннарин улуг буарел-биле хүлээп ал-оолдарын оларын каткап-рынаан идден болду. Доозук-чү класска чүгте «4-5» дем-детерге өөредил деп чүгө ымыл-ла амыр өвес херек. А бо оолдар, мила-ла, ая-дарыныс — келир үеис дээр-кейде! Кичи-оске ол? Слеса Кара-Сал (№ 3 шк.), Слага Мыяын-оол (№ 2 шк.), Жена Светлана МОНГУШ.

Боттарының күжү-биле ХЛЕБ БЫЖЫРАП ЧЕРЛИТ

Барың-Хемчиг кожуунун Бижики-Хая суурда Дорку Вячеслав Херекосевиче удурган «Базым» аттыг арат амыл дайынчы кишини Дорку Херекти база оон оолдары Олег, Федя, Буян Дорузалар боттарының өзүн-биле-оола бот, ажал алган тарааныл акша-тогерикти чедирп, орнап-солуп турган суурда хлеб быжырап черип боттарының күжү-биле акытканар.

Амы үеде олар сууруну чонуп хлеб-биле хандырып эгелээн. Сууруну чону моон муруула ышкан хлеб дилди, ону ооурулда, Кымыл-Мажалык, Ак-Довурак, Постоян-дый барып, хой үе-шаң чидир-бес алганнар. Бо чылдын тара-баа дүжүдү өзөш болганымн ужурунда хлеб кылар даганы бо коллектив Кымыл хоорайлан болган оске-даа черлердеп боттарына кирген ортугазы-биле удур садып өскөн ач, чонуп хлеб-биле хандырылганы үзүп-телдирбей туралар.

Ычанга-лаа бо амалдыгыны быжыгытыр, бут кырнык тургузуп алдырыңа чам-ды бергедөшкүннер тавар-жып турар. Ылангы чаныс хлеб быжырап черип тудуна, оон иштиги дериг-херекселгезе хей-хей мил-лөөн ачы-төгерини чары-даштар. Бир талазында да-дэп, кылды тарааны чедир кылды тарап амыр дээрге, мында-техника, кывар-чаар материаллар чок, оларын са-дып амыр дээрге, дузалачмы

ЭЧИЗИНГЕ ЧЕДИРЗИН ДЭЭШ

1997 чылдың март 16-да болуп Тыва Республиканын президент сонгудаларыга Тыва Республиканын амыг Президентизи Ш. Д. Ооржактын кандидатурасын ийил үндүрген деткичиң бөлүктөргө каттыжып тур бис.

Тыва Республиканын Президентизи Ш. Д. Ооржак чүгте беш чыл иштинде Тыванын социал-экономи-тиг хөгжүдүлгезине улуг са-лышыктын кылган. Агаар-бойдууу калың-дошуну Тыва-ны Кыдык солуг чүккө деннээрин ол чедип алган.

Шериг-оол Дижажикович Тыва Республиканын Гер-мания, Япония, Кылат, Тур-ция ышкан даштыкы чурт-тар-биле политикти, эконо-микти харылааларын бы-жыктырган. Оон-биле кады Тыва Республиканын Пре-зидентизи Ш. Д. Ооржак-тын хөгжүдүлгезине улуг са-лышыктын кылган. Агаар-бойдууу калың-дошуну Тыва-ны Кыдык солуг чүккө деннээрин ол чедип алган.

Шериг-оол Дижажикович Тыва Республиканын Гер-мания, Япония, Кылат, Тур-ция ышкан даштыкы чурт-тар-биле политикти, эконо-микти харылааларын бы-жыктырган. Оон-биле кады Тыва Республиканын Пре-зидентизи Ш. Д. Ооржак-тын хөгжүдүлгезине улуг са-лышыктын кылган. Агаар-бойдууу калың-дошуну Тыва-ны Кыдык солуг чүккө деннээрин ол чедип алган.

ХЕРЭЭЖЕННЕР АКТИВИНИН ХУРАЛЫ

Февраль 20-21-де ийи хүн дүргүндө Кы-зылда Улусчу чогаалдыга бажыныга рес-публиканын херээженнер активинин чыыш-хуралы болуп эрткен.

Оон темазы: «Россианың, Тыва Республиканын херээ-женнер эвилеги; регионнар-дан, кожууннарга көрүш. Херээженнер чыгыныга рес-публиканын кожууннарын-дан база хоорайдарыңдан 20-30 санын делегациялар келген болган чер-черлерге херээженнер үндүлдери-нин амыл-чорудулузынга доктап, оларын дүвүредип

Шилишкин — соңукчунуң туружу

тың чалаанын сугаар Рос-сиянын баштайгы Президентизи В. Н. Ельцинин Тыва-га чорамы, оон бистин Тан-ды кожуунун Чагытайга амылчын чоң-биле укураш-канды төсүлүгү, уттурурбас бодушкун болган.

Тыва Республиканын Пре-зидентизи Ш. Д. Ооржак Тан-ды кожуунун социал-экономикин айтырылганын кичөөниң доктамын салып келден. Арыг Бажи суурун ортукам школанын тулуун доозарына Тыва Республи-канын Президентизи Ш. Д. Ооржак акша-тогерикти үн-дүрүп берген. Үе чеже-лаа берге болза, школа 1994 чыл-да амылдыкты киткен. Улуг Тилелестин 50 чыл оюу таварыштыр Тан-ды кожуун-да дайынчы киркиччилери Н. В. Суукайга, Д. Т. Оюнга, В. С. Куландын Кымыл хоорайга чагайгыттыңан квартираларын үндүрүп бер-ген.

Бистин Тыва Республикада күрүне лейнини, тыва-түрк дилчи болган күрүне униве-рситетини ажыттыгынын шунтуу тыва чон кончү эки өөлү болгай. Оон мын ай-кы-кеш болбазарым фабрика-лар амылдыкты китерген бол-ган улуг дүктен кылган тыва хемчөөр көсүп келген бөрүчүк. Бистин бирги Пре-зидентизи чедир кылып чет-тепкан амылдыгынын эчинге чедипкан база моон сонгаал-ды сомделген күссестин дээш Ш. Д. Ооржакты балы-лаарынче кыйгырып түр бис.

Тан-ды кожуунуң күш-ажылдын хоочуннары: Белтээ ОЮН, Саламыла ОЮН, Ред ОНПАР, А. ХОМУШКУ, Кончуй-оол ОЮН болган Тан-ды кожуунда Тыва Республиканын Президентизи Ш. Д. Ооржакты деткип турар бөлүктү кижигүнери.

турар айтырылдарын сайга-рып чугаалашканнар.

Чыыш хуралдын ажыгына Москвадан алчы, Рос-сиянын Херээженнер эвиле-дин харысалгалык сек-ретары Марина Владимиро-вна Гордеева, ТР-ниң Пре-зидентизи Шериг-оол Оор-жак, оракачы президентизи Алексей Медников кириш-кен. Шериг-оол Дижажикович Тыванын херээжен чонунуң активчилерини мурунуга чүгө кылды, оларын бо берге үе-чалада могай шыгал-чок амыл-херектери, шеве,

ХОЙ-НИКТИНИН ХҮЛЭЭП АЛЫШКЫН ЧЕРИ АЖЫТТЫНГАН

Тыва Республиканын Президентизинин албан-дужаалына кандидат Ш. Д. Ооржактын чоңу хүлээп алды чери амылдан эгелээн.

АДРЕСИ: Кызыл хоорай, Чүлдүм кудумчузу, 40 (Статистика эргелери). Бирги кабытга № 6 кабинет. ТЕЛЕФОНУ: 2-17-80.

АЖЫЛДААР ШАГЫ: амыл хүннеринде 9-тан 18 шакка чедир. Дүштээр шагы 12-ден 13 шакка чедир.

ЫНДЫН ЫРЫМ

Кожамык - улустуң аас чогаалы

Ылган арттыг, машыналыг
Ырак орук, чорук кылып,
Сыршпаадыр ырлап болур
Сыгыт ышпап кожамыктар.
I. ЫНДЫН ЫРЫМ ЭГЕ
СӨЗҮ

Өртемчилик куржалы бээр
Өмдөн үнгөн орук-чирим,
Хостуг, уян куттуда бээр
Кожамыктарың угудоу.
Сарыг өртөмчөйдө чурттап
турар улус буруну өгөлдөр-
лөг. Оларынч амыралыгың
авурун, чүдүгө-суугазың,
аакы-чачын, суздаларың,
сагыладарың аздаа ыдык-
тыны-биле сагыышаан.

Чаа төртүтүнгөн чаш уругуң
дыл-домаа, чугаазың,
ыры-шоору баштайгы алгы-
зындан өгөлдөр. Тыва кичи
чагыңдан тура, оей ырың,
сыгытың каргырааны, хө-
мөйүн база ыларны динчап
таалап өзүп келер. Эткир
үңүгү, ховар дөң онзагы
салым-чагыңың кыялың
боостар ырың салыптарга,
калдыл-бар тоолугуң черде
уктугун, таалап ораң деп
дөңдөр.

Кожамык — ырының өңдө
дегеретиң хөвөрү. Чечен-
мерген кижилеринч сагыш-
сеткилин илердин, чогаалды
каан ырлары салгал дөңдөр,
чаартыны мөңгөжөргө. Чер-
чер айы-биле тускай алгала,
Уениң айы-биле оон төмө-
нү, уктазы өскөрдүң. Чер-
чура, Хайыраалг төрөн чурт,
кайтканың бойдуң, эл-
хол болган чоң, хайымың
амылдары, катаптыңмыс
болушкунуңар, кичкинч ө-
өрүшкүгү, муңгарылы, олт ор-
бас, орман-омак оолдун, кып-
каан от дег чалбыраштыг
кыстың, эзералдыг хөргөжө-
көп, экер-эрес өр кичкинч
ылаңыңың — ырының, ко-
жамыктың төртүтүнгөн уямы,
сагыш-сеткил өртүнөңнүнч
чаптаңчызы, хөрлөөң.

Кожамыктың хостуг, арыг
айлазы чымчак сырсып-сал-
гышы айы-биле ырым-чылым,
ышкыны оттуруп, ылым-чылым,
ыстаан сеткидин сергедип
кээр. Эткир үң, уранчыг аял-
гы, чалгынынч эстөр дөлөгө-
нөргө сыршылалың тарап
бээр. Дагырынч чалым-чал-
ларыңа аңгылаптар. Динчап
орган кичкинч сагышты хаа-
ра туруп, куттула бээр,
Ыгдалыңын чоруп өзөс,
Ырлыг-хөглүг болбайн

Айдын, аас дүңдөрдө
Алттарың өртөп каалы,
Амдырал чөчөп тарып,
Аас-кежин ырылаңыңы.
Кожамыктар, амылдар
ышкыш төңчү чок, сеткин-
чүркүшкүк тура дүшпөс,
аргыккалар оруу ышкыш, ы-
дык-кызыгаар чок.

Чурттага дугайында чуга-
а ара соксаң болгаш улаң-
чымың. Кичкинч бодаларың,
күзөлдөрүн өске кичи өтүр
билги, саагыңа чара бижин,
ырызыңын алгашын бүдүү
билги ырлартап харыч чок.

Арттар кырыңга үнүп кел-
ген саңында-ла, овага даш-
тарың немей салып, чалама-
ны баглап, ак чапкып, чө-
делегейе чалбарып, «мурун
— хынаар, соон — ыстөр»
дөң үгөлдөп чугалааның
ылыгың, бодалың аар чаңыл-
дыр мен. Оон база катан чор-
улуп чедер орук чыгыртып-
лар оор. Машынаңдың саба-
зыңын сонгазың аяктыкың,
ырында-ла эгездөр көр.

Сыршналган ырым, өзөң
айы-биле орук дүрүгөр кут-
тулдур-ла эгездөр. Чорук ки-
жиңи кая-да чорам, кан-
дыл-даа ырың ырып чорай-
ла...

Борбак чүрөөм аяңдаткаш,
Болчаг кылбас кандай оол
сен?
Кезек ыраапп, боску дунар
Хөк дөг үнүгү оол сен бе?
Кезек када учурашкан,
Көлбөстөй бээр кандай оол
сен?

Тывалар Азия дигитиң дәл
ортузунда дөңсөөрүн үдө-
дүткөн бээр эзелден келген
бола ооң буруну чурттагы-
лары болур.
Тывалар буруну турк,
уйгур каганаттарынч, кыр-
гыстар курунеңин, моол
феодалдарын, Алдын-Хаан-
нарынч, Джунгарияны, Ма-
нчжур империяның өр-
гө-чагыраанын алаанга чо-
рааш, онзагы культуразын,
чүдүгө-суугазың, дыл-до-
маан, аас чогаалың камгалан
ап, улам байлакшыңын шы-
далаңар.

Мавчжур өлкөлөрдүн
(1757-1912) үезинде тыва
попырып чылынча чондан
хавырып алган алаң-чүдү-
дүр Уластайга апарып дү-
жаар, ламалар Улуг-Хурале,
амгы Улан-Батор хоораыла,
Кандан дугайыга курал ху-
раап, өңгө-ий-наркы кылдыр
билги, ынаар баарла дыка хө-
араттары улаңчылар, коца-
галар, мөгөлөр, чүкк сөөртүр
чылчылар кылдыр элертп ал-
ган, чоруп турган.

Феодаллар араттары күн-
биле албадан турган, өг-бү-
лөңинин, калайыңдан, дүш-
туулаңар үр үнүн иштиле
наргал, Калпал хурөңдөңө,
Бөжинчө, Уластайже ай-
ай-биле чорудуп турган.

Саар барлап сөөртүр тур-
ган тываларынч чыңчылар деп
алап турган. Төмөс-батнас,
шылаңалчыг, ырак орук-
суур дүрүгөр сыршналган са-
гыштын уранчыг ырылап,
часкарып ал чорашанар.
Бөжинден үнөгөдөн бээр,

Бөжин-алдан хова бердим,
Бөжин чүрөөм барганым,
Черде каггаш, чоруп ор мен,
Алай-карам сактырмагым,
Уластайга, Бөжин чедир
Узун орук эгелен каан,
Утундубас чыңчылерге
Уран сөстүг мөгейишкени.

Тывалар Азия дигитиң дәл
ортузунда дөңсөөрүн үдө-
дүткөн бээр эзелден келген
бола ооң буруну чурттагы-
лары болур.

Тывалар буруну турк,
уйгур каганаттарынч, кыр-
гыстар курунеңин, моол
феодалдарын, Алдын-Хаан-
нарынч, Джунгарияны, Ма-
нчжур империяның өр-
гө-чагыраанын алаанга чо-
рааш, онзагы культуразын,
чүдүгө-суугазың, дыл-до-
маан, аас чогаалың камгалан
ап, улам байлакшыңын шы-
далаңар.

Мавчжур өлкөлөрдүн
(1757-1912) үезинде тыва
попырып чылынча чондан
хавырып алган алаң-чүдү-
дүр Уластайга апарып дү-
жаар, ламалар Улуг-Хурале,
амгы Улан-Батор хоораыла,
Кандан дугайыга курал ху-
раап, өңгө-ий-наркы кылдыр
билги, ынаар баарла дыка хө-
араттары улаңчылар, коца-
галар, мөгөлөр, чүкк сөөртүр
чылчылар кылдыр элертп ал-
ган, чоруп турган.

Феодаллар араттары күн-
биле албадан турган, өг-бү-
лөңинин, калайыңдан, дүш-
туулаңар үр үнүн иштиле
наргал, Калпал хурөңдөңө,
Бөжинчө, Уластайже ай-
ай-биле чорудуп турган.

Саар барлап сөөртүр тур-
ган тываларынч чыңчылар деп
алап турган. Төмөс-батнас,
шылаңалчыг, ырак орук-
суур дүрүгөр сыршналган са-
гыштын уранчыг ырылап,
часкарып ал чорашанар.
Бөжинден үнөгөдөн бээр,

Бөжин-алдан хова бердим,
Бөжин чүрөөм барганым,
Черде каггаш, чоруп ор мен,
Алай-карам сактырмагым,
Уластайга, Бөжин чедир
Узун орук эгелен каан,
Утундубас чыңчылерге
Уран сөстүг мөгейишкени.

Дядя, теве чоруп чымчак
шуу,
Эжиккейм сагырмагым,
шуу,
Эңгин теве чоруп чымчак,
шуу,
Ынчан чоң ортузунга мындыг
ырлар дымгын тарай берген
турган.
Бөжинден белек келер,
Бөжин чүрөөм белек келер.
Белиң дагыр байкайга
Байза шаңчар, демдек

Уластайдан белек келер,
Улаан торгу белек келер.
Улуг дагыр байкайга
Урук шаңчар, байза шаңчар.

Дагыр ажим, хөмпөр кө-
жиңи, караг четпес ховулар-
ның Чиргилчиңнине чилиң
чоруй барган чинчилерни кан-
дайың, душтуу сактып, мын-
до-чар ырдаптың турган.
Улай-улай Уластайгаайар,
Уттуруңдү демлөө-ле бе?
Улуг оюм тайгып чорупуң,
Ужарыңды демлөө-ле бе?
Катан-катан Канпал кирешиң,
Кан-ла караң уттан халак.
Хал-лашка бүүдүрөштинч
Нараалазың, уштуң халак.

Чоокта чаа, Тыва Арат
Республика догуншап турар
үеде, чоңуңд хөргөлдө бар-
рааннарын Барың-Хөмчик
Кокунаан Мөңгүл-Тайгаже
Барык хөмпөр, Шыңны 30
ажык келкиң, хая-халыңнар
тын-биле иткөктөн каан кы-
лаа, мөгөр чөңдөр Дүмө хөм-
пөр калдыр эрпин өрттир,
дөңжө бөдөн бажында улуг
оваалың Саалак ажык алттар-
га, шарыларга чүдүрүп э-
кеп турган. Амгы үеде, ы-
ноң харылдаарлычың шилчин
турар үеде, дыка хөң кичи-
лер Алтайдан, ажай-буурул
Саян сыннарынч артында
улуг-улуг хоорайлардан кан-
дыл-даа бараннарын чүгү-
рук машыналар-биле өскө-
түп өскөлдө, чоңга салы-
л.г, саарып турар. Оларын
чүгө чыңчылар деп болбас деп,
Уениң айы-биле оларын
коммерсанттар деп чугаа-
лаңкы турары частырың өзөс
боор. Саарыкың, сайгарың
чи деп сөстөр коммерсант
деп сотуп уктазың чөк иле-
редип турар. Эрзин, Тес-Хө-
дө панаа, панаачы (салыг,
садыкты) деп сөстөрүн

ажыглад турары База-ла чөп-
туг.
Чинчилерге дараанында
оодуруларын ырылап, Бараал-
гадып көрөйң.
Аалыңдан Бөжин чедир
Алла-Бөжин хөпүп чораван
Чинчилерниң эрткин ороун
Чиге санап кичи четпес.
Бөжинден чанып ора,
Бөжин-алдан хөпүп чораван
Чинчилерниң сыршаналы
Чиргилчиңниң хову-дөңгөн.
Эртер орук кандыг боорун
Эрегегө шуштуруп,
Хуу-салым кандыг боорун
Хувананкап көрүп чораван.
Дүдүксектиң дөлөгөргө
Дүрүгөри бул-бал көстүп,
Зуун орук чыра тырттың.
Уйгу-шың чоң калгып чораван.
Ала-чөткөр, шулбустандар,
Аалыңхайлап корга бербес,
Сууру чырык, омаа бедик
Чүрүккө-ле эрлер чораван.
Оор, хоптак үтөкчилер,
Өзү кара дөңбөкчүлөр,
Орук ара халдай берсе,
Өтүрүлден кортпас эрлер.
Оларынч өзү зун орук
Оозалың-лаа, аймылгың-лаа,
Чарын салып, артыңаңың,
Чагыңны чагып, төйлөп

Ожук-лашка одалаңыңың,
Ора ховуп, тоолун ыдың,
Тывызыңаң, хурөңүңиң,
Дыңгылдыңын ырылап чораван.
Караг четпес ховуларга
Карагазың чагылаңың,
Эренгердегилеңиңиңиң
Эзелден ырылап чораван.
Сыгыт хөмөй сыршылалың,
Сагыш араан көкүсү-хөргөз
Чызымтайгып ырылап чораван.
Өрсө-кайгал чинчилериниң
Эзелден каан кочка ороу
Төмөрдөңиң баскан изи
Дөңгө орук болу берген
Дыңгылдыңын аялган
Тывызыңаң куттаубушаңың.
Чоңуң узуң тоогуңуң,
Чогааларга чурттавашаңың.
Төгөдүгү үеде бээр
Төрөд-дөргүд аалдыр ышкың,
Дөрбөт, тыва, кылдаттар-лаа
Аралачып чурттавашаңың...
Алай-дедилр шейлу берген
Арзыккалар ороу-биле
Караң эртер машыпадар
Хүндү-дүңө утуктөлбөс.
Чолаачың танышаңың бол,
Чоруп айлыг болуң-ла дөң,
Мөмө дүжүп келген-ле
Мөлдөйкөң чугаалажыр.

Суббота

үндүрүлгези

Аныяк үн

Солуң ажылдакчызыңды чымыштыг ижи-биле
чөргөлдөшүр шүдүк бижиринге сонуургалы кып-
тыгып чорурларның саны эвээш эвес. Оларынч
бирээңинге республиканың уруглар солуну «Сыл-
дысчыгаштын» ажылдакчысы Светлана Оржак
хамааржыр. Республика солунарыңа оон хире-
хире парлаттыңыңа шүдүктөрүн сактып олур
боор силер. А номчукчуларга бараалагың турар-
ымыс бо шүдүктө колдуңдуң-ла бистин чурттап
эрткен чалымы шааыстың үелери каракка чуртту-
нун келер.

Демир-үжүүн бижиттингир-ле болзун.

ЧАШКЫ ШААМНЫҢ ҮЕЛЕРИ

Чаш чекек хөмөлдөп
Чарладарга, күзгөрдө
Анай кара чакымдап-ла
Ааржы чалып, үргөнө чыгып,
Ашкыктер сааң, хөкөм дөңүп,
Өбүшкүдүгү өзү көлгөн.
«Чөргөңниң өкөл, кызым,
Чепиң келгөн, чөпкөк чирп

Орус улус дүжүп турлар,
Ындыг улус көргөн эвес,
Ынчан аажок көртканың шыы.
Курүг доскаар иштиңдө
Курүп, сыңып кир берген
Дөңүп төктүп органыңың
Дөңүп чаа дег сактып кээр
мен.

Сарыг хөптүг «всплеснтер»
Чалаавыстың турдат кылдың,
Унуч, бойдуң байлаамысың
Уш чыл уада шыңылаңың.
Чорук бистер оңуктар боор,
Чооктулаңың, танышаң бис.
«Оран-таңды казып чиндөө»
Оң чок, кандай чиндөө?
Кудай-дээр-да аясаңап,
Кудуң туруп берди дөңгөн,
Кырган-алам хампыраңың.
Кыргактың оран чүе.
Өөрүчүг, урде манаан
Өөрөдиге оңу келер,
«Өөрүңүр уругларың»
Ини-хайдан чуртаңар — дөң,
Өшкү баштар сергевисти
Өөрүңү джиң бээр орта,
Хайыраалг өжөлгөңиңиң
Хараманың илгал бээр мен.
Азыран каан малыңың-лаа
Ажык-дүжүң черле көөр
чоор.

Өжөлүң хөй, ам-даа өзөр,
Эңдө койкай кызым сен — деп,
Ачы бижик шалың оор,
Ачам мөңү көтүдүң аар...
Уруг чаштан өзүң көлгөн
Унысы боор бөбөгүң эвесу
Авам, ачам чабай, кышпаң,
Айдыг, бестиг аян-мөстөр —
Чашкы шаамның дөлөгөңиң.
Сагыңаңа балаттыңмас.
Светлана ОРЖАК.

ЧӨЛӨНГИЖИМ БОЛУП ЧОРДУҢ

Элегия
Чойганмаа Валентиновна Приттиң чырык адмыга
тураскаалыг.

Хайдыг аарыг аспандыңа
Өргөн экинчи кер берди,
Өңү черде орун алган,
Хараңа чакын чоңун ор мен.
Кандагайтың хөргөңүң
Хадымдарла мунга сырның,
Аар үзү — каажылданың,
Алаңаңды өккөң туру.
Башкы дүрткөң чагай адың,
Сеткилдөргө мөңгө артың,
Нартагаларда сургууларды
Сени чоқтап, сактып орлар.
Улай, чараш каткы-чугаан,
Шылаалда дыңдалбастаның,
Таалаңчыг, көрүксөңиң
Тавды, ырың алгаш бардың,
Өөрүңдү сени чоқтап,
Өйөл-өйлөн чыгып көр-
дир,

Уйгу-дүшкө кирип кээр-дир.
Орлаң, шоваа давып-самшаап
Огулуңдуң чараш чаның,
Ол-оо чүкөтөн чыгып келер
Оолдар кыстан өөрүвүстү
Сактып, бодал одураңар,
Сарыг-сеткил күзөңдөр-дир,
Сарыг-Шатта эвез чөвөң
Сагымыңдан ырыаң-тыр,
Амдырал-чуртагыңаң,
Аар-чигиңиң ороң чораван,
Аныяк чаң үеистиң
Аас-кежиниң амаан кааң бис.
«Бурган берген, бурган

Бурундуган сүзүк ыдыг,
Өртөмчөңниң үдөңүң
Өңү өзүн чүкөтөр ор мен,
Төрд чоңга, эштеринге
Чөлөңгөңүң болуң чордуң.
Ачазыңа, огулуңуң
Аларгадың, огулуңуң
Күзөң чораван күзөлдөрүң
Хунчүг черге болгараай аан,
Сыдып четпөөң таныс-самың
Шөлөөң салгал ойлон кагазың,
Караам чакың ороң алган,
Хайыраалдыг, ылак эжиниң
Чөлөңгөңүң болуң чордуң.
Тыңгып чүве төрүүр, төнөр,
Дыңгып дымшан. Уйгун уду.
Дыңааңыңың ораныңаң
Тыңгың-лаа бээр чадавас бис.
Орлаң-эрес огулуңуңуң
Орук-чиринч углап каар мен.
Амдырал болгараатсың,
Амдырал болгараатсың.

Калдыр ТЕЖИК,
Кандагыты суур.

ХАМ-ДЫТ

Чаш шаамда Хөмчик арыяң-
да кердегэй сырдык чаш
шеттердин арыга чүзү-
бааның өңдөгөрчү пөстөр
багылаңың сактыр мен. Бо-
даары, улуг кичилер ары-
ның дагың турганың-ла өң-
дөң, азыраңаң аман-
дыг амгыраңар хамма-
чок, арга-арыг, отт сисең, ка-
кимчи кампаң, камгалар
талазың-биле тергилең некиң.
Оон үзүң кам-үзөң чораван,
Оон адын бөсү адалас, Хам-
Калдай джигэр. Оон-ка өөрөңди
болган боор, ол көрүп турда
хаак сымсыңа, болганчы ол-
ла...

Чедерге хуу ажал-агмыр-
лыг араттар көнүп көзүң,
кажаа-хорая тууралы-биле ар-
жаке үнүп эгездээң, Кырган-
аачамың күздөөриң, оолдарың
Улу-Халымыңың аар
ийнине бичиң аражыгаш-
тан ышкы көрөй дөң берген.

«Хөргөң, солдарың!»
Аң-мөң, койгун, тоолуң хөр-
галар чөрдөр, дөгөңдөр,
Дуу, Кара-Чыраа бажыңың,
өзөңдөн яштанар. Чүү-даа
чүве журулуң, Ажы-толдуң,
аал-чурттугү улус-тур силер.
Шайманың үстүң чакың,
«өжөгөң эвес, а хөргөлдөң»
дөңдөң келдиңиз. Эршээ,
Оран-таңдым — деп, ча-
жыраң чашкаш, кезер си-
лдер, Кескен яштарыңаар бу-
дуктарың чымы каарын ут-
паңар — деп чагаан. Оон
бээр сөс-тос чылдар эрткен,
Чедеринч араттарың колхоз-
тамы берген.

Биче-Шамбалдыг, Уш-дөрт
ашактар баштаан солдар
сиген кезип эгездээң бис. Бир
өртөн чаш чап келген.
Ажык чок кезек оолдар кат-
тап чыра дөңдүр диттарың
өзөңниң өрү чоқтагыңың.
Ий кичи кускапа дег чоом,
хамалтыр. Сааттар чүдүрүк
дег мочак-мочак! Улуурус
Херел-оол акый хол балды-
дыңаң, Херел-оол дүжүрүп
берген. Ырак эвөстө Курту-
луг дээр катъ араже чоруп-
туvus. Ий-ий, каттың хөйүң
чүү дээр! Ак хөйлөгиңиң аң-
даштангаң туруп дээрге,
хөйлөк шокар апаар. Чөмгөр
бышканың, баштарың угбайн,
халайгылап баткайлы берген.
— Бээр бээр! Чөмгөр-кат
мында-йың! — деп, кезек оол-
дар кырып салып турлар.
Чиринч чың, чытыры чыңып
алгаш одаже ээптөөс. Хам-
дыг чөңдөрүң каргаш тур-
гаш чарың сүргөй беш-
адыр чуртуп ыраң. Херел-оол
мактандың:

«Чараш-чараш — деп
Акынор шөвөр-дир бе? Мо-
ну кылдыр дөңсөп көрөк кат
бөзүн чиведим, каагым, мээ
кадыраңдан деп диледиң. Ол
айы-биле ол салым чадап,
чөм кылып турувууста, ымыр
дүшкөн. Чөмөңнүн алгаш
аас-чөткөр, адык-бөрү, кат-
чымыс дугайында чугала-
жып чыда, улуугулап каан-
дыр бис. Даң актын. Эртен-
чи чөмөңиң чып турувуста,
эң улуң үнөй, сургагың акчы,
далаңан. Чымыла Ооржак
бо келди.

— Хам-дыгың чүгө өң-
каңгарды? Солгөңер! Кыма
ойду? — деп дөң, бистериң
дедилеңек.

— Мен оюң кадым, Ча-
раш болуң дөңсөң — деп,
Херел-оол акымыс билиңди.
Ашак:

— Чараш-чараш — деп
алган, Ынчамнас чөөр! Оран-
таңдыңиң демектиң ийжиң-
дыр — дөңсөң, шаңга чап-
чаңчатыңан. Ол хун баала
ажыл чок. Чаггаш туруш-
кап.

Ол дүңө бисте уйгу чок
болган. Ашактар дүвүрөп
эгездээң, — Халап болган
дээр! Аараан! Дүргөн эжиң-
домчуга чөңдөрүң бөөс
дег, адтыг тергелениң, дунмам,
терге кырыңга сителген дөң-
гөң, кудустан чаптыңар!
«Эди от-от» дөң үнүрениң
оттун келдиңиз. Херел-оол

кижиңиң бо турган.
— Авак бар бе? — деп ай-
тырарга, Кола халың чорук-
каш:
— Ачай, сөзүң көпчүг чоон
эжин келди — дөңсөң, ачааң
чөңдөң алгаш чөңдөң келген.
Танышаң ийиң өр кичи
арынарыңаң удуур-дедилр
кайгылаң алган турган. Ко-
ла ана-ла аңгандан каан.

Току чурттугү кыс келиң
боду Хөмчикке чурттап бар-
ган. Бээ, күңүзүңүн алаңың
ашаа-биле нады чөңдө бер-
генер. Эртенеле апаның
ачыңа кулга оңу кылдыр
берген кара адың чаа эер-
биле эвергөң:

— Муңуп көрөм, кызым,
өңү кылдыр берген адым-
дыр, тайгалан бээр агаар-
лаш көңүлүңдөр — деп су-
мөлдөң.

— Айт черде муңуп шы-
давас мен, ийиң болса муңу-
пдур мен — дөңсөң шуут
ывабаан.

— Ам канчаар, кызым, бистең
Хөмчикке ийиң деп мал-
бар эвөс, дөң о турган мыг-
ыстың шокар шарылы Кола-
га өөрттүрер болган-дыр
мен ийиң — дигең.

ЧАНДЫР АТКАН

Назы-хары чөңдө чөдө бер-
ген Чодур ашактың адык
бышка ааргап келген. Дани-
лээр өй чөдүп кээрге, ол
кааскаан чорурдундан арай
сөстөң, чөңи боор Эгештин,
дөңгө бичи оолду эдөртп,
дичиңеринге өөрдөр бодол
алган. Кырай берген, моол
олуп салып, одаан каларың-
да чорай мен деп болду
чораван. Алаам аяңда
«Адыңың бажы хөй берген»
Эгештен аваң-биле Чодур
ашактын чаныңа нады чурта-
п чораванар. Бичиңизден
өскө ооң болгаш келди бер-
ген болган тоосаң, кара аяк-
та дадыккан, моон черде ба-
гы өвөс адыч үнөң деп Чодур
ашак шагда-ла ынычар бө-
дөл чораван. Бир өртөн дуң-
мазыңың өңөгө кылашпаң
келген:

— Чылсың, огулуңу дичи-
пэриңге белеткөң көрөм. Мен
кырган кичи чөңдө дичиңер,
аңаар боор, назы-хар болу-
пду эзелден ай-агелер берди.
Мен моон-даа бичиң турган,
кырган-аачамың эдөрий дичи-
неп чордум. Эгештен ам
дичиңен болду. Калды-даа
адыч кичи бир-ле дугаарың-
да дичиңен тургаш, акың
зып, тайганың хайырааңың
чөңдөр боор чүве, мен ону
батагы өөрдөң көрөй. Оңдо
батагы өөрдөң боор чүве,
дүңдөн бээр тутчун келим,
ажырабас боор — дөңсөң,
Чодур ашак чорукчан. Дичиңэр деп
сөс дичиңаңың, Эгештиң
уйгуусу келбестөп. Боду та-
назың соктаап, авазың ийжи-
ховиңиңиң селиң, дарааң — не-
дөң тутчуң-ла турганар.

Аның чаандыда, хунчүг
эргезинде ийиң дайылыңкы
Осту-Хөмпөр тайгазыңа
абыткылаңар. Ол чоруп чо-
рааш кезээңикте Чодур

ашактың чадиргыга чортуп
келгенер. Урде туткан-лаа
болса, кырганың кылып ал-
ган чадиргыны онтиң Эгеш-
тен кайгаң, сон

«Шын» солун телекөрүкчүлөргө (Февраль 24-тен март 2-ге чейин)

Понедельник

ФЕВРАЛЬ 24 БИРГИ ПРОГРАММА РНТ, БИРГИ канал 6.00 «Эртегиңиз мендизи»...

Вторник

ФЕВРАЛЬ 25 БИРГИ ПРОГРАММА РНТ, БИРГИ канал 6.00 «Эртегиңиз мендизи»...

Среда

ФЕВРАЛЬ 26 БИРГИ ПРОГРАММА РНТ, БИРГИ канал 6.00 «Эртегиңиз мендизи»...

Четверг

БИРГИ ПРОГРАММА РНТ, БИРГИ канал ФЕВРАЛЬ 27 «Эртегиңиз мендизи»...

Пятница

ФЕВРАЛЬ 28 БИРГИ ПРОГРАММА РНТ, БИРГИ канал 6.00 «Эртегиңиз мендизи»...

Суббота

МАРТ 1 БИРГИ ПРОГРАММА РНТ, БИРГИ канал 8.00 «Олеся»...

Воскресенье

МАРТ 2 БИРГИ ПРОГРАММА РНТ, БИРГИ канал 8.00 «Бөксө кижилер»...

ЧАРЛААДАР

БИР УДАА Маршруттуг РАФ-2203 маркалыг таксиге бир удаа отураарыңыз...

16.00 Сылдыстар шагы. 21.00 УЕ. 21.45 «Полтергейст»...

12.20 Частың он чеди шаңчын. 13.80 Хаакташкын. Делегей чемпионнады...

12.00 МЕДЭЭЛЕР. 12.20 «Частың он чеди шаңчын»...

12.00 МЕДЭЭЛЕР. 12.20 «Частың он чеди шаңчын»...

11.55 Шууыккае чалаала. 12.25 Каакартар. 12.50 Та буюренер...

11.55 Шууыккае чалаала. 12.25 Каакартар. 12.50 Та буюренер...

11.05 Эртегиңиз сылдыс. 11.85 Россияга бараан болуп тур мен.

КОНКУРСТАРГА КИРЖИНЕР Автоселенге заводун дедар эгизилге чок үндөзгө...

11.25 Орус караока. 11.55 Палыкка-14. 12.00 МЕДЭЭЛЕР.

15.00 МЕДЭЭЛЕР. 15.15 «Сиген кырында ыт»...

14.00 Телеоп. 14.40 Репортер. 14.55 Шимчeves хоренги...

15.25 «Бир ынакылдың тогууу»...

14.50 Эмчигини чалааныр бе? 15.15 Монге шимчеликчи.

14.50 Эмчигини чалааныр бе? 15.15 Монге шимчеликчи.

14.45 Эмчигини чалааныр бе? 15.15 Монге шимчеликчи.

20.25 Кежэкиңиз мендизи. 21.10 «Санта-Барбара»...

УШКУ ПРОГРАММА ХАМААРЫШПАС ТВ канал 10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН.

10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН. 14.15 Эртең бичи када.

10.00, 14.00 БӨГҮН ЭРТЕН. 14.15 Бичи када.

14.15 Бичи када. 14.30 Херэжэенер дугайында...

14.15 Бичи када. 14.30 Херэжэенер дугайында...

14.15 Бичи када. 14.30 Херэжэенер дугайында...

14.30 Телеоп. 15.00 «Тарзан» уран-чечен фильм...

КОНКУРСТУҢ НЕГЕДЕЛЕРИ: — дөдл эртеңиге болгаш чик үлөтүргө 5 чылдаа...

РЕДАКЦИЯНЫҢ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. БАЗЫР (кол редакторун ораакчызы), М. К. КАЛЧАН (үлөтүр класканын эргелекчи)